

HANDES AMSORYA

ZEITSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱԼԵԿՍԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Մաշտոց Եղիշվարդեցի կաթողիկոս. Պատմութիւն
(Ուսումնասիրութիւն եւ թ դարի բնագրի վերականգնման փորձ)..... 1

ՀԱԻՐԵՆՏԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Հինգերորդ դարի Հայ մատենագրութեան մէջ
օտար բառերի մեկնութեան շուրջ..... 55

ԱՐՄԻՆԷ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացու Տաղերի, Գանձերի
նորարանութիւնների առանձնացում եւ բառակազմական քննութիւն..... 65

ՄԱՐԻԱՄ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, Սերաստիայի «Հողդար»
շաբաթաթերթը (1910-1914 թթ.) 97

ՀՐԱՆՈՅԸ ԽԱՌԱՏԵԱՆ, Հայ-ալեւիական սոցիալ-կրօնական սինթեզը
Դերսիմի ալեւիների աւանդազրոյցներում 135

ABRAHAM TERIAN: *Biblical Imagery in the „Ode for the Transfiguration“*
by Grigor Narekac'i..... 233

ԼՈՒՍԻՆԷ ՄԱՆԱՍԵԱՆ, Օշականի քննադատական
գործունէութիւնը 245

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, Միջնադարեան Հայ պատմագրութեան
բնութագրական գծերը եւ պարբերացումը 271

SAMBEL GRIGORYAN, *Лев-агнец среди типических образов
монет и печатей Левона II(I)* 317

SEBOUH DAVID ASLANIAN: *The Early Arrival of Print in Safavid Iran (New light on
the first Armenian printing press in New Julfa, Isfahan, 1636-1650, 1686-1693)* 381

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽՈՐԻԿԵԱՆ, Յոնիան Աքեմենեան Պարսկաստանի վարչական
Համակարգում..... 469

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ, «Ողջոյն քեզ, Մարիամ» հրեշտակային
ողջունատրութեան ձեռագրային ու հնատպային բնագիրները..... 485

ՖԻՐԴՈՒՍ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ, Քարաշամբի դամբանադաշտի հետախուզական
քառակուսին (2008 թ. պեղումներ) 519

ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ԳԱԼՈՒՍԵ ԿԻԼԳՆԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԵՊԱՍՏՈՎ

THIS PUBLICATION HAS BEEN SUBSIDED BY
THE GALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ - ԵՐԵՒԱՆ, 2014

Herausgeber, Eigentümer und Verleger:

Mechitharisten-Congregation, 1070 Wien, Mechitaristengasse 4

Redaktion: P. Paul Kodjanian. Für den Inhalt verantwortlich: P. Elia Kilaghbian.

Alle 1070 Wien, Mechitaristengasse 4

ՅՈՆԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Յովհաննես Խորիկեան

Չնայած փոքր տարածքին՝ I սատրապութեան վարչական ենթաշրջան հանդիսացող Յոնիան ե՛ւ քաղաքական, ե՛ւ տնտեսական առումով ունէր բացառիկ կարեւոր նշանակութիւն, քանի որ Բալկանեան յոյների հետ լարուած ռազմաքաղաքական յարաբերութիւնները միշտ էլ վտանգում էին պարսկական գերիշխանութեան ամբողջութիւնը՝ Փոքր Ասիայի արեւմտեան ընդարձակածաւալ տարածքներում¹:

Այդ իսկ պատճառով յոյն հեղինակները ծաւալուն տեղեկութիւններ են հաղորդում Աքեմենեան դարաշրջանի Յոնիայի եւ, առանձին վերցրած, վերջինիս տարբեր քաղաքների մասին: Հարկաւ, հին հեղինակների շարքում իր առանձնայատուկ տեղն ունի պատմահայր Հերոդոտոսը, որի տեղեկութիւններն էլ կը քննենք առաջին հերթին: Յոյն պատմիչը գրում է. «Յոնիացիներից, Ասիայի մագնեսեաններից, էոլեաններից, կարիացիներից, լիւկիացիներից եւ միլիւացիներից եւ պամփիլիացիներից, քանի որ նրանց բոլորի համար սահմանուել էր մէկ ընդհանուր հարկ, ստացւում էր չորս հարիւր տաղանդ արծաթ: Այս էլ Դարեհը հաստատեց որպէս

առաջին նահանգ»²: I սատրապութեան մէջ թուարկուած ժողովուրդներն աշխարհադրական առումով բնակուել են Փոքր Ասիայի արեւմտեան եւ հարաւային շրջանների մեծ մասում, ընդ որում՝ յոնիացիները գտնուել են Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծովամերձ հատուածի գրեթէ կենտրոնական մասում՝ լիւկիացիներից արեւմուտք, էոլիսից հարաւ³:

Լիւկիական թագաւորութեան ժամանակաշրջանում յոնիացիները նուաճւում են Կրեսոսի կողմից⁴: Համաձայն Հերոդոտոսի՝ յոնիացիները երկրորդ անգամ նուաճւում են պարսիկ Կիրոսի կողմից⁵: Պատմիչի տեղեկութիւններից նաեւ պարզւում է, որ յոնիացիները պարսկական բանակի, յատկապէս՝ նաւատորմի կազմում

1 Плуларх, *Алкивиад*, XXIV, - "Избранные жизне-описания", т. I, Москва, 1987, с. 372; Xenophon, *Scripta Minora*, with an English translation by E. C. Marchant, Cambridge, Massachusetts, London, 1946, Loeb Classical Library, Agesilaus, I, 14, p. 66; Ксенофонт, *Греческая история*, пер. С. Лурье, Москва, 2010, с. 252-253 и след. Վերջին գրքում յոնիական քաղաքները եւ կղզիները բազմիցս յիշատակում են ռազմաքաղաքական դէպքերի կապակցութեամբ, սակայն մենք կ'անդրադառնանք միայն այն տեղեկութիւններին, որոնք ունեն պատմաաշխարհագրական նշանակութիւն:

2 Հերոդոտոս, *Պատմութիւն ինը գրքից*, թարգմանութիւնը Ս. Կրկեաշարեանի (այսուհետեւ՝ Հերոդոտոս), Երեւան, 1986, III, 90:

3 Նոյն տեղում, V, 49, 123: Հմմտ. Страбон, *География в 17 книгах*, перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского, Ленинград, 1964, с. 129; Pliny, *Natural History*, vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, XXIX, 103, p. 298: XXXI, 112, 304. Յոնիացիները յիշատակում են նաեւ առանձին-առանձին էոլիացիների եւ ճելիւսպոնտոսիների ճեւ (տե՛ս Xenophon, *Scripta Minora*, Agesilaus, I, 14, p. 66; II, 11, p. 84):

4 Հերոդոտոս, I, 6; 28: Հերոդոտոսի մի տեղեկութիւնից երեւում է, որ պարսիկների համար Յոնիա էր նաեւ Բալկանեան Յունաստանը (VII, 51): Յոնիական քաղաքների նուանումը սկսուել էր Գիւգէսի ժամանակներից (տե՛ս Н. С. Свенцицкая, *Ионийские города в составе Лидийского царства*, - Проблемы античной истории и культуры, I, Ереван, 1979, с. 254):

5 Հերոդոտոս, I, 169-171: Հմմտ. *Քսենոփոն, Կիրոսպեդիա*, թարգմ. Ս. Կրկեաշարեանի (այսուհետեւ՝ Կիրոսպեդիա), Երեւան, 2000, էջ 5:

ուենցիլ են կարեւոր դերակատարութիւն⁶:
 Հերոդոտոսի տեղեկութիւններից երեւում է, որ Յոնիայի մէջ մտել են նաեւ Քիոս, Սամոս, Լեսբոս կղզիները⁷, Փոկայա, Միլեա, Տէոս, Կլազոմենէ, Պրիենա, Միուս, Էրիթրէա քաղաքները⁸:

Միլետը եւ հարեւան հողերը մինչեւ Միկալէ «Իլիականում» համարւում են կարիացիների բնակութեան տարածքներ⁹: Հեկատէոս Միլեթացին Միլետը համարում է կա՛մ Յոնիայի, կա՛մ Կարիայի քաղաքը¹⁰, այսինքն՝ Միլետը նախապէս եղել է կարիացիների հողը, ապա համարուել յոնիական: Հերոդոտոսը Միլետը՝ խեթական դարաշրջանի Միլաւատա-Միլլաւանդան¹¹, համարում է Յոնիայի դարըը՝ Լադա փոքր կղզու դիմաց¹²: Միլետի ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ միլետացիների մեծ մասը վերաբնակեցուեց Կարմիր ծովի մօտ՝ Ամպէ քաղաքում: Միլետ քաղաքն իր շրջակայքով եւ դաշտավայրը պարսիկները պահեցին իրենց, իսկ լեռնային մասերը յանձնեցին Պեղասայի կարիացիներին՝ Հալիկաոնասոսից հիւսիս-արեւելք¹³: Յետագայում Միլետի փոխարէն Յոնիայում կարեւոր նշանակութիւն ունէր Եփեսոսը, որի յիշատակութիւնը փոքրասիական

երկրների շարքում հաւասարագոր էր ամբողջ Յոնիային¹⁴:

Յոնիայի Միկալէ թերակղզում գտնուող Պանիոնիոն բնակավայրում (ներկայիս Գեաուեր-Չանդլին¹⁵), գումարւում էր Յոնիայի քաղաքներից ժամանած ներկայացուցիչների համայնիական ժողովը¹⁶, եւ տեղի էին ունենում Պոսէյդոնին նուիրուած զոհաբերութիւններ¹⁷:

Աւելի ուշ համայնիական այս սրբավայրը տեղափոխոււմ է Եփեսոս¹⁸, որը Սպարտայի համար դառնում է կարեւոր յենակէա Արեւելքում¹⁹:

Կիւրոս Կրտսերը նոյնիսկ սպարտացի զորավար Լիսանդրոսին յանձնում է յոնիական քաղաքների կառավարումը եւ հարկերի հաւաքումը²⁰:

Քսերքսէսի հելլենական արշաւանքին յոնիացիները, որոնք իրենց անունը ստացել էին Քսութոսի որդի Իոնից²¹, տրամադրել էին հարիւր նաւ եւ զինուած էին ինչպէս հելլէններ: Հերոդոտոսը նաեւ գրում է, որ արշաւանքին «կղզեբնակները տրամադրել էին տասնեօթ նաւ եւ զինուած էին ինչպէս հելլէններ: Սրանք եւս պելասգեան աղգ էին, իսկ յետագայում կոչուեցին յոնիացիներ նոյն պատճառով, ինչ եւ յոնիական տասներկու քաղաքները բնակեցրածները, որոնք եկել էին Աթէնքից:

6 Նոյն տեղում, IV, 89:

7 Նոյն տեղում, VI, 8: Հերոդոտոսի տեղեկութիւնից պարզում է, որ Լեսբոսում բնակուել են էոլիացիները, թէև արանց եւս բնիֆանոր անուանում է յոնիացիներ: Սկիլաքս Կարիանդացիմ Լեսբոսը համարում է էոլական կղզի (տե՛ս Скилак Кариандский, *Перипл обитаемого моря*, «Вестник древней истории», 1988, № 2, с. 261): Հմմտ. Плуларх, *Алкивиад*, XXXV, с. 384.

8 Հերոդոտոս, I, 170. IV, 138. V, 123. VI, 8:

9 Հոմերոս, *Իլիական*, հիմ յումարէն բնագրից թարգմ. Հ. Համբարձումեան, Երեւան, 1955, II, 370:

10 C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, v, I, Parisiis, 1841, fr. 225, p. 15.

11 T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, London, New York, 2009, p. 472.

12 Հերոդոտոս, V, 28. VI, 7:

13 Նոյն տեղում, I, 175: VI, 20:

14 Polibii *Historiae*, vol. IV, Libri XX-XXXIX, edidit Th. Bueitner-Wobst, Stuttgart, 1985, X, 49, p. 87.

15 Скилак Кариандский, *Перипл обитаемого моря*, с. 268.

16 Հերոդոտոս, I, 141, 142, 143, 148. VI, 7. IX, 90:

17 Страбон, с. 598.

18 Diodori *Bibliotheca Historica*, ed. L. Dindorfius, vol. II, Lipsiae, 1826, XV, 49, p. 458-459. Տե՛ս նաեւ М. Лаптева, *У истоков древнегреческой цивилизации: Номия XI-VI вв. до н. э.*, Санкт-Петербург, 2009, с. 111.

19 Э. В. Рунг, *Греция и Ахеменидская держава: История дипломатических отношений в VI-IV вв. до н. э.*, Санкт-Петербург, 2008, с. 269.

20 Diodori *Bibliotheca Historica*, ed. L. Dindorfius, vol. II, Lipsiae, 1826, XIII, 104, p. 278.

21 Հերոդոտոս, VIII, 44:

...Յոնիական եւ կարիական նաւատորմի հրամանատարն էր Արիարիզնէսը, Դարեհի որդին Գորրիւասի դստրից»²²:

Մինչեւ Դարեհ Ա-ի վարչական վերափոխումները Փուրգիան, Լիւզիան եւ Յոնիան՝ որպէս մէկ սատրապութիւն, ենթարկուած էին Օրոնտէսին²³: Քսենոփոնը եւս գրում է, որ Կիւրոս Մեծը Լիւզիայի եւ Յոնիայի սատրապ է նշանակուած Քրիւսանտասին²⁴, ընդ որում՝ յոնիական քաղաքները, որոնց մէջ իրենց նշանակութեամբ առանձնանում էին Միլետը եւ Եփեսոսը²⁵, Ք. ա. Ե. դարի վերջին վարչական առումով ենթարկուած էին նախ Լիւզիայի եւ Կարիայի սատրապ Տիսսափեռնէսին, ապա Կիւրոս Կրտսերին²⁶: Կիւրոս Կրտսերը Թամասին նշանակուած է Յոնիայի, Էպլիսի եւ մերձակայ երկրների կառավարիչ²⁷: Վարչական առումով տարածքը նայնանում է I սատրապութեան տարածքին: Թամասին՝ որպէս Յոնիայի հիւպարքոս, յիշատակուած է Թուկիդիդէսը²⁸: «Անարասիսի» վերջում Լիւզիան յիշատակ-

ւում է առանձին սատրապով²⁹: Ք. ա. մօտ 392 թ. Լիւզիան, Յոնիան կառավարում են առանձին սատրապներ, իսկ Կարիան՝ բնիկ տիրակալը, սակայն արդէն 388 թ. Յոնիան եւ Լիւզիան կրկին մէկ սատրապի ենթակայութեան տակ էին³⁰: Ք. ա. Դ. դարի 60-ական թուականներին Յոնիան Լիւզիայի եւ Պափլագոնիայի հետ ենթարկուած էր մէկ սատրապի³¹: Մասնագիտական գրականութեան մէջ, յենուելով Դիոդորոսի տեղեկութիւնների վրայ, կարծիք է յայտնուել, որ Միւսիայի սատրապ Օրոնտէսը պէտք է համարուի Յոնիայի սատրապ³², ինչը հազիւ թէ աշխարհագրական առումով պատմիչի կողմից շփոթութիւն լինէր: Միւսիան Օրոնտէսի ակտիւ գործողութիւնների հետեւանքով պարզապէս կարող էր արեւմուտքում ժամանակաւորապէս դուրս գալ ծովափնեայ շրջանների մինչեւ Կայկոս գետի ստորին հոսանքի շրջանը եւ Կիւմէ³³: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքների ժամանակ Յոնիան եւ Լիւզիան յիշատակուած են կա՛մ առանձին-առանձին, կա՛մ էլ որպէս մէկ սատրապութիւն³⁴: Յոնիայի յիշատակուելը նշանակուած է, որ Յոնիան հին հեղինակների կողմից համարուել է ոչ թէ առանձին սատրապութիւն, այլ լիւզիական սատրապութեան ենթաշրջաններից մէկը, հետեւաբար՝ Դա-

22 Նոյն տեղում, VII, 95; 97:

23 Նոյն տեղում, III, 127:

24 Կիրոպոլիտա, էջ 355:

25 Քսենոփոն, Անարասիս, թարգմ. Ա. Կրկեւաշարեանի, Երևան, 1970, էջ 8: Плутарх, Лисандр, III, "Избранные жизнеописания", т. II, Москва, 1987, с. 9; Agesilai, VII, IX, с. 243, 245.

26 Քսենոփոն, Անարասիս, էջ 9, 10, 17, 32, 41, 116, 139, 140. Ксенофонт, Греческая история, с. 259, 304, Գիոդորոս Սիկիդիացի, Պատմական գրադարան, թարգմ. բնագրից, արաշարան եւ ծագութագրութիւններ Ա. Կրկեւաշարեանի, Երևան, 1985, էջ 66. Плутарх, Лисандр, IV, с. 9:

27 Գիոդորոս Սիկիդիացի, էջ 57. Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, vol. II, XIV, 19, p. 314. Գիոդորոսը Թամասին մի տեղեկութեան մէջ յիշատակում է Յոնիայի սատրապ (նոյն տեղում, XIV, 35, էջ 332), որը չի ենթարկում առափնեայ երկրների սատրապ Տիսսափեռնէսին:

28 Thucydides, History of the Peloponnesian war, with an English translation by Ch. F. Smith, vol. IV, books VII-VIII, London, Cambridge, Massachusetts, 1958, Loeb Classical Library, VIII, XXXI, 2, p. 242.

29 Քսենոփոն, Անարասիս, էջ 197:

30 М. А. Дандамев, Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 238; А. T. Olmstead, History of the Persian Empire, Third Impression, Chicago, 1960, p. 390.

31 Cornelius Nepos, London, Cambridge, Massachusetts, 1960 (Loeb Classical Library), Datames, XIV, II, 2, p. 512.

32 M. Weiskopf, The so-called "great Satrap's revolt": 366-360 B.C., "Historia", Heft 63, Stuttgart, 1989, p. 71, 74.

33 Նոյն տեղում, էջ 89-90:

34 Արիանոս, Ալեքսանդրի արշաւանքը.- «Ալեքսանդր Մակեդոնացի» (սլոյնիստի Արիանոս), Երևան, 1987, էջ 28, 33. Diodori Bibliotheca Historica, ed. L. Dindorfius, vol. III, Lipsiae, 1826, XVI, 47, p. 51.

րեհ Ա-ի վարչական վերածեւումներից յետոյ 1 սատրապութեան նախկին ենթատարածքը, աւելի շուտ ռազմաքաղաքական նկատառումներից ելնելով, միացուել էր լիւդիական սատրապութեանը: Օրինակ, հետաքրքիր է Արիանոսի այն տեղեկութիւնը, որ Յոնիայի եւ Լիւդիայի կամ էլ հէնց Լիւդիայի սատրապ Ապիթրիդատէսին Ալեքսանդրը նշանակում է ենթակայ մարզերի կառավարիչ³⁵, այսինքն՝ պէտք է նկատի ունենայ Լիւդիայի մէջ ներառուած Յոնիան, որի կառավարիչը նշանակութեամբ շատ կարեւոր էր ու բարձր³⁶: Մասնագիտական գրականութեան մէջ կարծիքներ են յայտնուել նաեւ, որ յոնիական քաղաքները Աքեմենեան Պարսկաստանի սատրապութիւնների մէջ չեն մտել եւ ենթարկուել են, օրինակ, Կիւրոս Կրտսերին ու Տրասափեռնէսին ոչ թէ որպէս սատրապների, այլ՝ մասնաւոր անձանց եւ եղել են ինքնավար, չնայած պարսից թագաւորը այդ քաղաքներից եկամուտ էր ստանում³⁷: Փիւնիկիայի եւ Յոնիայի որոշ քաղաքներ նոյնիակ հատում էին իրենց սեփական գրամները³⁸: Սակայն նման մտայնման դէպքում անտեսուում են Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները սատրապութիւնների մասին:

Հերոդոտոսը Եփեսոսը, Փոկայան, Ամիւսնէն տեղադրում է Յոնիայում³⁹: Պատմիչը յայտնում է, որ յոնիացիները խօսում են չորս տարբեր բարբառներով. ամէնից հարաւ գտնուում է Միլետը, այնուհետեւ դէպի հիւսիս՝ Միուս եւ Պրիենէ քաղաքները, որոնցից առաջինը Մէանդ-

րոս գետի ձախափնեակին էր՝ Միլետից մի փոքր հիւսիս, իսկ երկրորդը՝ նոյն գետի աջափնեակին՝ գետաբերանին մօտ⁴⁰: Նշուած քաղաքները Կարիայում էին, եւ բնակիչները խօսում էին մէկ ընդհանուր լեզուով, այսինքն՝ բարբառով: Կարիան Հերոդոտոսի տուեալ հատուածում ունի աշխարհագրական նշանակութիւն⁴¹, որի սահմանը հիւսիսում Մէանդրոս գետն էր, հետեւաբար՝ Պրիենէն աշխարհագրորէն Լիւդիայի մէջ էր: Յոնիական մէկ այլ բարբառով խօսում էին Լիւդիայում գտնուող Եփեսոսի (ներկայիս Սելջուկի մօտ, Արցաւայի մայրաքաղաք Ապասասը⁴² Կաիսոբոսի ձախափնեակին՝ գետաբերանի մօտ), Կոլոփոնի (Իզմիրից հարաւ⁴³, հաւանաբար ներկայիս Դեղիրմենդերէն), Լերեզոսի (ներկայիս Ուրքմեզը Կոլոփոնից հիւսիսարեւմուտք⁴⁴), Տէոսի (ներկայիս Միդաշիկը⁴⁵), Կլադոմենէի (ներկայիս Ուրլան Իզմիրի ծոցի հարաւային ափին, Ամիւսնէի եւ Էրիթրէայի միջեւ⁴⁶), Փոկայայի (ներկայիս

35 Արիանոս, էջ 34:

36 Ксенофонт, Греческая история, с. 378.

37 D. M. Lewis, *Sparta and Persia*. Lectures delivered at the University of Cincinnati, autumn 1976 in memory of Donald W. Bradeen, *Cincinnati Classical Studies*, № 1, Leiden, 1977, p. 122; Э. В. Рунт, *Греция и Ахеменидская держава*, с. 277. Հմմտ. A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, p. 44.

38 P. Фрай, *Наследие Ирана*, Москва, 1972, с. 152.

39 Հերոդոտոս, I, 163. II, 106:

40 T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, p. 488, 564. Միուս քաղաքը Ասորոսի ժամանակ փոքրաթիւ բնակչութեան պատճառով միացել էր Միլետին (տե՛ս Страбон, с. 595: *Strabo Dictionary of Greek and Roman Geography*, ed. by W. Smith, vol. II, Boston, 1857, p. 392:

41 Հմմտ. Страбон, с. 293. Եոյն աշխարհագրագետը յիշատակում է նաեւ յոնիական տասներկու քաղաքները (տե՛ս Страбон, с. 365, 592, 593):

42 Ա. Քոսեան, *Մ. թ. ա. XII դարի մերձասորոսեան ճգնաժամը եւ Հայկական լինդաշխարհը*, Եր., 1999, էջ 43. T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, p. 230. Թ. Ղազարեան, *Մուսսիի II-ի «տասնամեայ տարեգրութիւնը»*, Եր., 2013, էջ 66:

43 T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, p. 171.

44 A. Greaves, *The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period*, Oxford, 2010, p. 100.

45 *Dictionary of Greek and Roman Geography*, ed. by W. Smith, vol. II, p. 1129.

46 *Dictionary of Greek and Roman Geography*, ed. by W. Smith, vol. I, Boston, 1854, p. 631-632.

Փոչան⁴⁷) բնակիչները: Բացի վերջինից, մնացած քաղաքները եւս աշխարհագրական առումով մտել են Լիւդիայի մէջ: Ինչ վերաբերում է Փոկայային՝ Հերմոս գետի գետաբերանից հիւսիս, ապա այն կարող էր լինել ոչ թէ Լիւդիայի, այլ արդէն էոլիսի մէջ, քանի որ նոյն Ամիւռնէն (ներկայիս Բայրակլին Իզմիրից մօտ Տ կմ հիւսիսարեւմուտք⁴⁸) նախքան յոնիացիների կողմից նուաճուելը էոլական քաղաք էր⁴⁹: Պլինիոս Աւագը Փոկայան համարում է Յոնիայի սահմանային քաղաքը հիւսիսում⁵⁰: Սկիլաքս Կարիանդացին ամբողջ Յոնիան տեղադրում է Լիւդիայում⁵¹: Հաւանաբար նկատի ունենալով Լիւդիական տէքութեան ժամանակաշրջանը: Յոնիական երրորդ բարբառով խօսել են քիոսցիները եւ երիւթրեցիները⁵², իսկ սամոսցիներն ունեցել են իրենց ուրոյն բարբառը⁵³: Ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ յոնիական տասներկու կամ, աւելի ճիշտ, տասներեք⁵⁴ քաղաքները վերաբնա-

կեցրել են աքայացիները, փիլոսցիները, թեբէացիները, բէովտիացիները եւ այլն⁵⁵:

Յոնիան Աքեմենեան թագաւորների սեպագիր արձանագրութիւններում սովորաբար յիշատակում է Սպարդա-Սարգէսի, այսինքն՝ Լիւդիայի հետ կողք կողքի⁵⁶, ինչը համապատասխանում է աշխարհագրական հերթականութեանը: Սուգայի պալատի շինարարութեան ժամանակ յոնիացիները եւ կարիացիները լիբանանեան մայրին Բաբելոնից բերում էին Սուգա, իսկ Յոնիայից բերուած զարդարանքներով զարդարում էին պալատի պատերը: Միաժամանակ յոնիացիները եւ լիւդիացիները պալատում աշխատում էին որպէս քարի փորագրիչներ⁵⁷:

Այժմ անցնենք հին պարսկական սեպագիր արձանագրութիւններում բազմիցս յիշատակուող աշխարհագրական բառակապակցութիւնների քննութեանը, որը կարելի էր նշանակութիւն ունի պետութեան վարչական ընդհանուր կացութեան պարզաբանման համար: Ստորեւ ներկայացնում ենք աշխարհագրական այդ հասկացութիւններն ըստ տարրեր արձանագրութիւնների. **DB**-...Egypt, (those) who are beside the sea, Sardis, Ionia, Media, Armenia, Cappadocia, Parthia... «... Mudrāya : tyaiy drayahyā : Sparda : Yauna : Māda : Armina : Katpatuka : Parθava :... »: **DPe**-...Armenia, Cappadocia, Sardis, Ionians who are of the mainland and (those) who are by the sea, and countries which are across the sea; Saggartia... «...Armina : Katpatuka : Sparda : Yaunā : tyaiy : uškahyā : utā : tyaiy : drayahyā : utā : dahyāva : tyā : para : draya : Asagarta :... »: **DNa**-...Armenia, Cappadocia, Sardis, Ionia, Scythians who are across

47 A. Greaves, *The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period*, p. 97.

48 *A Commentary on Herodotus Books I-IV*, ed. by O. Murray, A. Moreno, Oxford University Press, Inc., New York, 2007, p. 179; T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, p. 658.

49 Հերոդոտոս, I, 149:

50 Pliny, *Natural History*, XXXI, 119, p. 310; Страбон, с. 544; Plutarch's *Lives*, with an English translation by B. Perrin, vol. XI, Cambridge-Massachusetts-London, 1954, Loeb Classical Library, Apud Texes, XXVI, 3, p. 190.

51 Скилак Карнаидский, *Перипл обитаемого моря*, с. 261.

52 Հրիթրեան, Լեբեդուր՝ որպէս յոնիական քաղաք եւ կղզի, յիշատակում է Հեկատեոս Միլեթացին (տե՛ս C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, vol. I, fr. 215, 219, p. 15):

53 Հերոդոտոս, I, 142:

54 Տասներեքերորդը Ամիւռնէն էր, որը յոնիական միութեանը միանում է աւելի ուշ (տե՛ս M. Лантева, *У истоков древнегреческой цивилизации*, с. 105-107):

55 M. Лантева, նշ. աշխ., էջ 96-99.

56 R. Kent, *Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon*, 2nd ed., New Haven, 1953, p. 117, 137, 145 եւ այլն:

57 R. Kent, նշ. աշխ., էջ 143. R. Schmitt, *Die altperischen Inschriften der Achaimeniden*, Wiesbaden, 2009, SS. 131-133.

the sea, Skudra, petasos-wearing Ionians, Libyans... «...Armina : Katpatuka : Sparda : Yauna : Sakā : tyaiy : paradraya : Skudra : Yaunā : takabarā : Putāyā :... »: DSe-...Armenia, Cappadocia, Sardis, Ionians, (those) who are by the sea and (those) who are across the sea, Skudra, Libyans... «...Armina : Katpatuka : Sparda : Yaunā : tyaiy : drayahyā : utā : tyaiy : paradraya : Skudra : Putāyā :... »: DSm-...Sardis, Ionia, Media, Armenia, Cappadocia, Parthia...Sind, Skudra, petasos-wearing Ionians... «...Sparda : Yauna : Māda : Armina : Katpatuka : ParṠava...Hiduš : Skudra : Yaunā : takabarā :...»: XPh-...Sardis, Egypt, Ionians, those who dwell by the sea and those who dwell across the sea, men of Maka... «...Sparda : Mudrāya : Yaunā : tya : drayahiyā : dārayatiy : utā : tyaiy : paradraya : dārayatiy : Maciyā :...» A?P-...This is the Armenian. This is the Cappadocian. This is the Sardinian. This is the Ionian. This is the Scythian across the sea. This is the Skudrian. This is the Petasos-Wearing Ionian. This is the Libyan... «...20 iyam : Arminiya : 21 iyam : Katpatuka : 22 iyam : Spardiya : 23 iyam : Yaunā : 24 iyam : Sakā : paradraiya : 25 iyam : Skudra : 26 iyam : Yauna : takabarā : 27 iyam : Putāyā :...»⁵⁸: Մէջքերուած տեղեկութիւններու մ կայ մի կարեւոր հանգամանք, ինչը եւ ուշադիր քննութեան պարագայում հնարաւորութիւն է տալիս յստակօրէն տեղադրել խնդրոյ առարկայ աշխարհագրական հասկացութիւնները: Հարցն այն է, որ այդ հասկացութիւնները յիշատակուած են որոշակի աշխարհագրական հերթականութեամբ, ընդ որում՝ հերթականութիւնը գրեթէ անխախտ է մնում, ինչը սովորաբար պարսկական սեպագիր արձանագրութիւններում խստօրէն չի պահպանուած: Այսպէս, Բեհիսթունի արձանագրութեան

մէջ «(those) who are beside the sea»⁵⁹ աշխարհագրօրէն նոյնանում են Կիլիկիային եւ Կիպրոսին: Կարծում ենք, որ DPe «(those) who are by the sea» նոյնպէս տեղորոշում է Կիլիկիայի եւ թերեւս Կիպրոսի տարածքներում, ընդ որում՝ նման եզրակացութեան մեզ մղում է այն հանգամանքը, որ երկու արձանագրութիւններում Կարիայի բացակայութիւնը⁶⁰ թոյլ է տալիս Կարիան եւ նրանից արեւելք ընկած Լիւկիան ու Պամփիլիան եւս ընդգրկել աշխարհագրական այդ ընկալման մէջ: Բնականաբար, Կիլիկիայի եւ Կիպրոսի ներգրաւումը Կարիայի, Լիւկիայի, Պամփիլիայի հետ աշխարհագրական նման սահմանների մէջ ցոյց է տալիս, որ այս յիշատակութիւնը նախորդել է Դարեհի վարչական վերափոխումներին, քանի որ I սատրապութեան մի մասի եւ IV-ի ներառումն աշխարհագրական միեւնոյն սահմանման մէջ չի համապատասխանում Դարեհի վարչական համակարգի մասին սլահպանուած տեղեկութիւններին: Ինչ վերաբերում է DPe յոնիացիներին, ապա սրանք յստակօրէն համապատասխանում են Փոքր Ասիայի եւ Էգէյեան ծովի պարսկահպա-

58. Նոյն տեղում, էջ 119, 136, 138, 142, 145, 151, 156:

59. Գ. Նալբանդեանը թարգմանել է «այն երկրները, որ ծովում են» (տե՛ս Դարեհի Վշտասայի Բիւեթունեան արձանագրութիւնը, թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթ. Գ. Նալբանդեանի, Եր., 1964, էջ 8): Կարելի է ենթադրել, որ խօսքը կղզիների մասին է (յունական կամ, թերեւս, Կիպրոսը): Բայց Բեհիսթունի արձանագրութիւնում յունական կղզիների մասին դեռևս չէր կարող խօսք լինել, իսկ Կիպրոսը հազի թէ առանձին յիշատակուէր, մանաւանդ որ խօսքը գնում է երկրների մասին: Եւ ընդհանրապէս, Բեհիսթունի արձանագրութեան այլ թարգմանութիւններում եւս կարդում ենք «այն երկրները, որ ծովի մօտ են» (տե՛ս, օրինակ, Хрестоматия по истории Древнего Востока, под редакцией В. В. Струве и Д. Г. Редера, Москва, 1963, с. 358; М. А. Дандамасев, Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.), Москва, 1963, с. 262): Լե. Օլմսթեդը tyaiy drayahyā-ն նոյնացնում է Հելլեսպոնտեան Փոնտիային (տե՛ս А. Т. Olmstead, History of the Persian Empire, p. 44):

60. DNa-ում կարիացիներն արդէն յիշատակում են:

տակ յոյներին⁶¹, իսկ «անդրժովեան երկրները» տեղադրուած են Թրակիայում, Մակեդոնիայում եւ Դանուբի գետաբերանի շրջանում: Միւս արձանագրութիւններում արդէն կան տեղագրական որոշակի սահմանազատումներ: Այսպէս, DNA-ում առանձին յիշատակուած յոնիացիներին յաջորդուած են անդրժովեան սկիւթները, իսկ վերջիններին յաջորդուած են Ակուզրա երկիրը⁶² եւ սաղաւարտակիր կամ վահանակիր յոյները (*petasos-wearing Ionians*)⁶³: Տուեալ յիշատակութիւնը գնում է ըստ աշխարհագրական հերթականութեան՝ արեւելքից արեւմուտք: Այս արձանագրութեան մէջ բերուած հատուածի վերաբերեալ աշխարհագրական մեր նոյնացումները հետեւեալն են: Յոնիացիները համա-

պատասխանում են մայրցամաքի եւ կղզիների յոյներին, «անդրժովեան սկիւթները» տեղադրուած են յոնիացիների եւ Ակուզրայի միջեւ՝ Դանուբի գետաբերանի շրջանում, իսկ Ակուզրան տարածուած էր Թրակիայի եւ Մակեդոնիայի տարածքներում: Սաղաւարտակիր կամ վահանակիր յոյները տեղադրուած են էգէյեան ծովի հիւսիսային ափերին⁶⁴: Այստեղ անհրաժեշտ է ուշադրութիւն դարձնել հետեւեալ հանգամանքի վրայ: Կարծում ենք, որ վարչական առումով ե՛ւ «անդրժովեան սկիւթները», ե՛ւ սաղաւարտակիր կամ վահանակիր յոյները մտել են Ակուզրա սատրապութեան մէջ, ընդ որում՝ պարսկական սեպագիր արձանագրութիւններում մի քանի երկրներ կարող էին յիշատակուել կողք կողքի, այն դէպքում, երբ վարչականօրէն կազմում էին մէկ ամբողջութիւն. օրինակ՝ պարթեւները, քորասմները, արէյները, սոգդերը յիշատակուած են արձանագրութիւններում եւ միաժամանակ հանդէս են գալիս XVI սատրապութեան կազմում: Հերոդոտոսը, նկարագրելով Աքեմենեան տէրութեան վարչական բաժանումը, վերջում աւելացնում է, որ որոշ ժամանակ յետոյ հարկատու են դառնում նաեւ կղզիներում եւ Եւրոպայում մինչեւ Թեսալիա տարողները⁶⁵, այսինքն՝ Թրակիան, Մակեդոնիան, «անդրժովեան սկիւթները», սաղաւարտակիր կամ վահանակիր յոյները եւ էգէյեան ծովի պարսկահաստակ կղզիները: Սա նշանակում է, որ մինչեւ նշուած շրջանների նուաճումը սատրապութիւնների ցուցակն արդէն գոյութիւն ունէր, այսինքն՝ քաղուած էր Հեկատէոսից, եւ վարչական վերափոխումն էլ արդէն կատա-

61 O. Szemerényi-ի մօտ (տե՛ս O. Szemerényi, *Four Iranian ethnic names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*, Wien, 1980, p. 11) հէնց այդպէս էլ թարգմանուած է «the Ionians of the land (i. e. Asia Minor) and the sea (i. e. the islanders)», սակայն մեր կարծիքով, կղզիաբնակ յոյները այն հատուածում ուղղակիօրէն արտացոլուած չեն եւ հասնէս են գալիս առաջին բառակապակցութեան մէջ:

62 Անունը ծագում է մակեդոնական Scydra քաղաքի անունից (Pliny, *Natural History*, Plin. IV, 34, p. 142; *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C. F. A. Noebbe, t. I, Lipsiae, 1843, III, 12, 39, p. 199):

63 Այս յոյները նոյն արձանագրութիւններում յիշատակում են նաեւ «Ionian with shield on head» եւ «this is the shield-bearing Ionian» (տե՛ս *Persepolis, Takht-i-Jamshid* (by Ali-Sami), 5th ed., Shiraz, 1967, p. 41, 83): Պերսեպոլիսի ապադանայի սանդուղքի քարձրարանդակներից մէկում պատկերուած են Թրակիայի եւ Արեւելեան Մակեդոնիայի բնակիչները, որոնք արքային բերում են վահաններ, նիզակներ եւ ձի (տե՛ս նոյն տեղում, էջ 33), այսինքն՝ վահանների պատկերումը թոյլ է տալիս մտածել, որ վահանակիր յոյների՝ որպէս Ակուզրա սատրապութեան ժողովուրդներից մէկի տեղորոշումը էգէյեան ծովի հիւսիսային ափամերձ շրջանում յիշուի արդարացուած է: DNA-ի Yauna takabarā-ն (ըստ Ի. Քենթի) =DB եւ DPe tyayy drayahya, որը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ) աքքադերէն տարբերակում ունի «the second Ionians, who wear shields on their heads» թարգմանութիւնը (տե՛ս R. G. Kent, *The Lists of Provinces*, «Journal of Near Eastern Studies», vol. II, 1943, p. 305, n. 15):

64 M. A. Дандомаев, *Политическая история Ахеменидской державы*, с. 111, է. Հերցֆելդն իր աշխատութիւններից մէկում վահանակիր յոյներին տեղադրել է Մակեդոնիայում (տե՛ս E. E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, London, 1935, էջ 112-ին յաջորդող քարտեզը):

65 Հերոդոտոս, III, 96:

բուած իրողութիւն էր: Յամենայն դէպս, ոչինչ չի խանգարում, եթէ Սկուզրա սատրապութիւնը համարենք XXI վարչական միաւորը: Աշխարհագրական այս նոյնացումները DSe-ում անուանական առումով որոշակի փոփոխութիւններ են կրում: Յոնիացիները, ինչպէս եւ Սկուզրան, մնում են իրենց տեղերում, իսկ, դատելով վահանակիր յոյների բացակայութիւնից, սրանց համապատասխանում են «(those) who are by the sea», իսկ «(those) who are across the sea» նոյնանում են DNA «անդրծովեան սկիւթներին»: DSm-ում աշխարհագրական հերթականութիւնը գրեթէ պահպանուած չէ: Յոնիան յիշատակում է Սարդէսի ու Մեդիայի միջեւ, իսկ Սկուզրան եւ «petasos-wearing Ionians»՝ Հնդկաստանից յետոյ: XPh-ում աշխարհագրական հերթականութիւնը նոյնպէս խստորէն պահպանուած չէ: Յոնիացիները հանդէս են գալիս Եգիպտոսից յետոյ, որից առաջ նշուած է Սարդէսը: Յոնիացիներից յետոյ յիշատակուող «those who dwell by the sea» նոյնանում են DSe «(those) who are by the sea», այսինքն՝ սաղաւարտակիր կամ վահանա-

կիր յոյներին, իսկ «those who dwell across the sea» «անդրծովեան սկիւթներն» են: Սկուզրան էլ յայտնուել է աշխարհագրական բաշտովին այլ միջավայրում՝ տիգրախառնոյ սակերի եւ *Ákaufaciya*-ի միջեւ: Ինչպէս երեւում է, Աքեմենեան տիրակալների համար թուարկուող երկրների աշխարհագրական հերթականութիւնն իրենց արձանագրութիւններում խստորէն պահպանելը ոչ միշտ է առանձնապէս կարեւորութիւն ներկայացրել: Իսկ, օրինակ, A?P-ում ե՛ւ աշխարհագրական հերթականութիւնը, ե՛ւ անունների յիշատակութիւնը լիովին համապատասխանում են DNA-ին:

Այսպիսով, ելնելով կատարուած քննութիւնից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ չնայած Աքեմենեանների վարչական վերածելու մանրին՝ յոնիական հարուստ քաղաքները Աքեմենեան Պարսկաստանի I սատրապութեան համակարգում եւ ընդհանրապէս Փոքր Ասիայում աւելի քան երկու հարիւր տարի պահպանեցին իրենց ռազմաքաղաքական ու տնտեսական կարեւորագոյն նշանակութիւնը: